

ROZHLED.

Všechny materiální snahy lidí mají konečný cíl opatřiti úkojně prostředky našim potřebám. Tyto potřeby však ustavičně rostou s hospodářským a kulturním vývojem lidstva, nehledě ani k stále stoupajícímu počtu lidí; rostou jak kvantitativně vznikáním nových a nových potřeb, tak kvalitativně zjemňováním potřeb.

Úkojně prostředky lidstva tvoří nerostné, rostlinné a živočišné přírodniny, dílem z dřívějších dob nahromaděné, hlavně však stále novou produkcí doplňované, obnovované a upravované. Některých těchto úkojných prostředků je s dostatek, jsou každému volně dostupny, jako: vzduch, světlo, voda a jiné přírodní elementy, síly a zdroje. U těch není třeba, aby si lidstvo při jejich spotřebě ukládalo nějaké meze, aby jimi hospodářilo, to jest hledělo zavésti účelnou úměrnost spotřeby přítomné i budoucí se zřetelem na zásoby, jež jsou a příště budou po ruce, a proto také nemá zvláštního významu, aby si někdo část jich výlučně pro sebe zabral, přivlastnil, i pokud by věc byla možná; ony zůstávají v podstatě dodnes statky volnými. Kdežto ostatní úkojně prostředky, jichž není nazbyt, staly se záhy předmětem vlastnictví jednotlivců, a lze jich nabýti dnes jen buď směnou za jiné hospodářské statky anebo novou produkcí, a ne pouhým zábohem. Ale poněvadž totéž platí i o zdrojích a pomůckách, jež slouží produkci, totiž těžbě, obnově a úpravě statků spotřebních, a nejsou tedy ani tyto prostředky produkční volny, není ani sama produkce volna, a musí se díti také hospodárně.

Je pak samozřejmým požadavkem takovéto hospodářsky účelné produkce, aby poskytla více statků nebo statků kvalitnějších, než sama spotřebovala i aby její vydatnost byla pokud možná největší.

Ale při hlubším rozboru tohoto požadavku narážíme na mnohé obtíže. Jsouť vyrobené statky namnoze úplně jiné než statky produkcí spotřebované a síly na produkci věnované, tak že

nějaké přímé přirovnání kvant nebo fyzických kvalit je nemožné. Vypomáháme si tu proto pojmem *h o d n o t y* a vyjadřujeme kvanta jednotlivých produkčních složek na jednotném základě peněžních cen, jak jsou dány směnnými poměry těchto statků v dnešních soukromohospodářských stycích nabídkou a poptávkou. Pokud by tento způsob stačil na vyřešení poměrů i za poměrů jiných, snad ve společnosti lidské organisované na základě produkčního socialismu nebo komunismu nebo snad dokonce i spotřebního komunismu, anebo zda by bylo nutno voliti jiný společný základ měrný, toho se zatím nedotýkáme.

Třeba si však povšimnouti, že za dnešních poměrů nejde při hodnocení úspěšnosti produkce o nějaké výsledky absolutní: zda se nedrancují lesní a důlní těžbou lesy a doly, zda se při zemědělské produkci zbytečně nevymrskává přírodní plodivost půdy a neničí se tímto způsobem přirozené prameny úkoje živobytných potřeb lidstva, tak že by hrozila lidstvu v budoucnu újma; anebo zda se zbytečně konanou prací neničí zdatnost pracovních vrstev národa a lidstva vůbec. Ostatně podobně ani u spotřeby se nezkoumá absolutní užitečnost té neb oné potraviny, zda se totiž tou neb onou potravinou nebo nápojem hospodárněji ukájejí hlad a žízeň a potřeby těla, vždyť vyrábějí se i věci zdraví lidí a vzestupnému vývoji lidstva přímo škodlivé a nebezpečné, jako lihoviny a některá narkotika, anebo věci užitečnosti pochybné, nebo při nichž oběti nestojí v nijakém poměru k poskytovanému užítku, jako některé labužnické pokrmy nebo nákladné předměty nicotného přepychu. Má totiž na produkci veliký vliv i mnoho činitelů jiných, tak že spíše se dá říci, že podněcovatelem a ředitelem produkce je subjektivní poptávka, rozmarům osob i doby velmi podléhající, než nějaký zřetel na absolutní potřebu a užitečnost. A tato převaha poptávky uplatňuje se za dnešní hospodářské soustavy, založné na soukromém vlastnictví a na svobodě smluv o převodu vlastnictví a v podstatě rovněž na svobodě smluv pracovních, jež mají rozhodující vliv na poměry produkce, hlavně i v tom směru, že vykonává zpětný tlak na hodnocení účasti činitelů výrobních na produkci, především práce.

A jako tedy poptávka udává směr hodnocení lidstvu potřebných produkovaných statků spotřebních a činí to cenami na základě soukromohospodářských směn stanovenými, a to v dnešních poměrech cenami *p e n ě ž n í m i*, na nichž se shodla individuální nabídka a poptávka, nehledíc na to, odpovídá-li toto hodno-

cení nějakým vyšším zřetelům přirozeným nebo národohospodářským v jakémsi širším smyslu, podobně vytvářejí se ceny na produkci zúčastněné práce, půdy a dalších potřebných pomůcek produkčních nebo hmotného kapitálu, jak se říkává, a nedbá se rovněž, zda tyto ceny hovějí i požadavkům vyšším než soukromohospodářské úspěšnosti podnikatelovy produkce. Tato soukromohospodářská úspěšnost produkce, závislá v první řadě na peněžních cenách produktů, rozhoduje tedy nejen o tom, co se produkuje a v kterém rozsahu, ale má rozhodující vliv i na to, jak se vyrábí; nedají se zavést nové poměry produkční, nejsou-li za daných poměrů produkčních soukromohospodářsky výhodnější než způsob dosavadní, ale ovšem i naopak, soukromohospodářsky výhodnější postupy produkční umožňují snížení cen produkčních.

Samozřejmým důsledkem tohoto rozhodujícího vlivu poptávky a cen produktů, hlavně pod jejím vlivem platných, je ten, že se nedá mluvit o nějakých absolutních, normálních, přirozených nebo spravedlivých cenách produkčních, jež by musily stůj co stůj býti dosaženy a mohly sloužiti jako pevné východisko pro stanovení úplat všech zúčastněných činitelů produkčních. Konkrétněji řečeno: ani u spotřebovaných surovin a pomocných hmot produkčních nedá se stůj co stůj v produkční náklady započítati cena, za kterou byly druhy vyrobeny, a není tedy vyloučena po případě produkce ztrátová, ale bude ovšem v pravidelných poměrech spíše výjimkou. Tím méně dá se o takovéto přirozené ceně mluvit při úplatě zúčastněné práce; u té je nejen obtížno tuto produkční cenu přesně zachytiti, ale mimo to je tu třeba dedukovati směrem opačným: poněvadž lidé musí, chtějí-li žíti, ukojovati své živobytné potřeby a poněvadž musí za tím účelem pracovati, jsou nuceni pracovati za každou přijatelnou cenu a rozhoduje tedy o úplatě za práci tím více poměr poptávky k nabídce a nikoli výměr nějaké nutné ceny produkční, čili jinak řečeno, je-li nutno, musí dělník dokonce i snížiti svoji úroveň životní, to jest dosavadní výrobní cenu práce, jen aby uhájil živobytí. A právě poněvadž je tato jeho živobytná úroveň a té doby platná jakási výrobní cena práce velmi pružná a při tom zůstává lidská práce vedle sil přírodních přece jen nejzávažnějším tvořivým činitelem, vyznívá tato dedukce v ten smysl, že se vydatnost produkce vedle soukromohospodářské úspěšnosti podnikatelovy a jeho výnosu produkce měří dle toho, jak se práce honoreje, jakou míru životní pracovníkům umožňuje čili jak umí pro-

dukce práci zpeněžití ať již v domácí zemi, nebo ve směnách mezinárodních.

U výrobního činitele práce mohou se tedy soukromohospodářské úspěchy po případě velmi dlouho rozbíhati se zájmy celonárodními nebo národohospodářskými v užším smyslu a všelidskými, a mohou nízké mzdy způsobovati pokles zdatnosti pracovníků čili mohou podniky soukromohospodářsky vydělávati poměrně dlouho na zřejmý úkor zdrojové substance pracovní; kdežto u hmotných pomůcek produkčních nemůže odbytová cena produktu trvale poklesnouti tak, aby nenahrazovala oněch spotřebovaných pomůcek, a dála se tedy produkce na újmu majetkové substance pomůcek výrobních, poněvadž soukromohospodářská ztráta záhy donutí výrobce, aby ztrátovou produkci zastavil. Výchyl odbytových cen pod konkrétní náklady produkční je sice jak pokud se týče nákladů na spotřebované statky, tak i konkrétních nákladů na práci trvaleji nemožný, ale rozdíl je ten, že v prvním případě by oněch hmotných statků zřejmě ubývalo, a ceny jejich by tedy stoupaly a způsobily by záhy vzestup odbytové ceny produktu, pokud by šlo o produkci statků nutně potřebných, a nastaly by poměry normální, kdežto v druhém případě by poklesly mzdy a produkce by byla soukromohospodářsky znovu rentabilní, ale dělo by se tak na úkor nesnadno výpočtem zachytitelných ztrát národohospodářských.

Totéž platí vlastně také v národní produkci o ostatních přirozených bohatstvích země a u půdy: nerozhoduje, zda se země »národohospodářsky« v širším slova smyslu, absolutně ochuzuje, nýbrž zda obyvatelstvo dovede v daných dnešních poměrech dříví lesů, uhlí a rud svých dolů tak zpeněžití, aby se umožňovala vzestupná reálná cena za práci a tudíž stoupající úroveň živobytná všech vrstev obyvatelstva.

Produkce takto na základě dané soukromohospodářské majetkové rovnováhy za předpokladu volné soutěže organizovaná, udržuje produkční ústrojí společnosti lidské ve správném chodu a celkem vyhovuje až na zmíněnou slabinu při výměře úplaty za námezdnou práci. Mimo to se jí vytýká, že již sama sebou působí stálý neklid v cenách ostatních na produkci zúčastněných činitelů.

Ale i když se sprátelíme se stanoviskem, že za dnešní hospodářské organizace společnosti nedá se ryze hospodářsky vyřešiti problém produkce s nějakého vyššího hlediska národohospodář-

ského v širším slova smyslu, totiž aby se produkovaly věci absolutně nejužitečnější, a aby se produkovaly absolutně nejhospodárněji, ani problém dělby o ryzí přebytky produkce, kterýmžto pojmem míníme jak výrobu produkčních a hospodářských statků, tak jejich oběh, má toto uspořádání společenských hospodářských poměrů i vadu, že je předpokladem této soukromopodnikatelské organizace, má-li správně fungovati, v p r a v d ě v o l n á s o u t ě ž v e v š e c h s m ě r e c h, neboť jen pak se může vytvořiti dle dané nabídky a poptávky správná cena vyrobených statků i cena produkčních úkonů zúčastněných činitelů.

Leč takovéto naprosto volné soutěže v dnešních poměrech vůbec není. O námezdné práci byla již zmínka učiněna: je-li na jedné straně sice formálně platna svoboda smluv pracovních, ale je námezdný pracovník v jakémisi stavu nouzovém vůči práci zaměstnávajícímu majiteli nutných výrobních pomůcek a prostředků, hlavně i půdy, pak ovšem je i tu třeba jakýchsi korekcí poměrů, které provádí veřejná moc, a jež se obecně označují jako opatření »národohospodářská« a sociální. Ovšem nesmí se tu zacházeti tak daleko, aby se zviklal sám základ nynější soukromohospodářské organizace společnosti: produkce musí zůstatí soukromohospodářsky možnou a výnosnou. Vlastně nejsprávnější by bylo, aby také námezdný dělník mohl svou práci volně disponovati jako podnikatel a neměl tedy peníz mzdy na sobě příchuti jakéhosi područí dělníka vůči podnikateli. Organizace dělnické vykonaly v tomto směru mnoho, jen že jdou po většině směrem jednostranným: chtějí zabezpečiti dělníkovi předem pevně smlouvenou mzdu za jeho pracovní výkony a zároveň ještě podíl na ryzím výnosu produkce, po případě domáhají se dělníci i vlivu na podnik ve svůj prospěch, ale nebezpečí podnikatelských ztrát, jež za dnešní organizace nejsou vyloučeny, zůstávají výhradně na vrub podnikatelův. Takovýto způsob řešení je na delší dobu neudržitelný a musí selhati.

Ne jiné jsou poměry u půdy a ostatních hmotných pomůcek výrobních. Vlastnictví půdy a těchto pomůcek nebo lépe řečeno oběti, jež získání jich stálo, jsou sice úspěšnou brzdou, aby se neprodukovalo soukromohospodářsky ztrátově, ale nejsou dostatečnou ochranou proti zbytečnému zdražování produktu, právě poněvadž jsou tyto prostředky výrobní v rukou obmezeného počtu osob, mezi nimiž soutěž nebývá dosti vydatná, aby čelila neúměrným nárokům podnikatelů na zisky.

Ale tolik je jisto, že snaha po trvalé největší soukromohospodářské výnosnosti produkce — na rozdíl od dravého, spíše náhodného výdělkářství — je za předpokladu stability cen spolehlivou zárukou v daných poměrech nejvyšší poměrné úspěšnosti produkce, a nejlepší vzpružinou technického jejího zdokonalování.

Ovšem pokud se týče onoho zmíněného širšího hlediska, jako: zda se zbytečně nedrancují doly, nehubí lesy a nevymrskává půda na úkor celku a ke škodě příštích pokolení, není soukromohospodářsky zjištěný úspěšný přebytek produkce také již zárukou této »národohospodářské« výhodnosti v širším smyslu. I u takovéhoho přírodního nerostného bohatství půdy a jejich samovyrostlých rostlin a zvířectva řídíme se totiž zásadami soukromohospodářskými, považující za náklad jen to, co bylo věnováno na jejich okupaci nebo na získání jich z druhé ruky.

Vždyť jde tu s hlediska ryze hospodářského v celku o skutečné »dary« přírody, o jichž vznik se člověk nijak nepříčinil a jež by se tedy mohly právem považovati za věci bez pána, res nullius, a jsou nezřídka tato přírodní bohatství i se zřetelem na potřeby daleké budoucnosti lidstva nepřeborná. Ostatně jsou tyto »dary« samy o sobě ceny často dosti problematické, a jen náklady jich uchopení, dobývání, úpravy a přepravy na místa potřeby jsou tu rozhodující a padají v úvahu, nikoli sama možnost volně jimi disponovati. Či má nějakou praktickou cenu vlastnictví nerostů sebe dražších, uložených ve velikých hloubkách zemských, nebo sebe větší bohatství ryb v dálných mořích, nebo obrovské zásoby dříví zatím nedostupných pralesů jihoamerických? A na druhé straně mělo by smysl chrániti v některé zemi domácí bohatství uhlí ze zřetelů »národohospodářských« a z obav před vyčerpáním těchto dolů a kupovati uhlí z ciziny, anebo naopak dolovati ztrátově doma na zlato, ač by bylo možno nakupovati je v cizině leciněji? Podobně je třeba dobře soukromohospodářsky počítati, jde-li o to, udržeti v některé zemi pěstbu obilí na míře soběstačné, je-li tato produkce nepoměrně dražší než jinde; mají totiž všechny umělé zásahy v tomto směru, ať už jsou povahy hospodářské, jako cla a prémie, anebo povahy mocenské, násilné a donucovací, poměrně úzký vliv a mají svoji mez v protilehlých poměrech produkce v cizině.

Toto dnešní soukromohospodářské stanovisko předpokládá, že není obavy, že by se ložiska uhlí a rud a bohatství živočišná,

lidstvu nezbytně potřebná, vyčerpala a nastaly násilné poměry nouzové, anebo že by nastal nedostatek půdy pro výrobu zemědělskou, a vyvstávaly snad obavy o výživu lidstva. Rovněž s druhé strany nesměly by se poměry této volné jakési přirozené vše-světové soutěže sešinouiti tak, aby některé krajiny nemohly ničeho vyráběti úspěšně v soutěži s krajinami ostatními, neměly, zač od nich kupovati a nemohlo se jejich obyvatelstvo ve své zemi užíviti: i pak by nastaly poměry násilné, jež by zatlačily do pozadí zmíněné cenové úvahy soukromohospodářské a vynutily by si různá násilná opatření prohibiční.

Poněvadž však ani mezi těmito krajními mezemi, tedy za pravidelných světových poměrů produkčních a směnných, nepanuje v o l n á s o u t ě ž nabídky a poptávky nejen produktů, ale i všech složek produkčních, hlavně pro nerovné rozdělení vlastnictví půdy a produkovaných pomůcek produkčních: vznikají tím ony známé problémy národohospodářské a sociální, s jejichž řešením souvisí různá nápravná opatření veřejné moci v oboru hospodářské politiky i různé autonomní společenské obranné represe proti zmíněné absolutní vládě soukromohospodářských zásad jak uvnitř jednotlivých územních hospodářských celků, tak i ve styku s cizinou.

Ale tolik je jisto, že všechna takováto opatření, at jsou povahy zdravotní a dotýkají se otázek populačních vůbec, jako zákaz práce žen a dětí, zákaz noční a nedělní práce, zákaz delší práce než přiměřené maximum, anebo at jsou spíše rázu sociálního a hledí udržeti živobytnou úroveň obyvatelstva na daném stupni, anebo at jde konečně při nich o otázky ryze hospodářské, jako jsou různé předpisy upravující poměry hospodářské těžby hornin, rybaření a myslivosti, lesního hospodářství anebo týkající se přímé ochrany určitých odvětví výrobních, aby se jednak zachránil kapitál v nich trčící a poskytl aspoň nějakého výnosu, anebo aby se poskytla obyvatelstvu možnost zaměstnání: vždy působí tato opatření v konečném účinku hlavně c e n o v ě. Ztěžují-li totiž tato opatření výrobu, mohou se udržeti jen potud, pokud nezdraží produkci tak, aby nesnesla soutěže cizí, snad těmito brzdami netísňené, a pokud se naopak podporují některá odvětví výrobní, i tu se vybíjí tato podpora hlavně v opatřeních, jež umožňují zvýšenější ceny než za poměrů pravidelných.

Všechna tato opatření jsou tedy možna jen potud, pokud se dají srovnati se soukromohospodářskou úspěšností produkce,

čili jinými slovy, nesmí jíti tak daleko, aby podlomila samu základnu dnešní organisace produkce: podniky musí vyráběti cenově tak výhodně, aby snesly loyální soutěž produkce jiných zemí a dosahovaly při tom za daných poměrů nejvyššího stupně produktivity.

Je sice možno těmito jakýmisi umělými prostředky chrániti to neb ono odvětví produkční ve státě tak, že přes vyšší ceny produkční u přirovnání s cizinou se drží a vydělává, ale účet tu zaplatí domácí výrobní odvětví druhá anebo snad i konsumentí, pokud mají z čeho dosazovati. A podobně všechna sociální opatření, jimiž se výroba ztěžuje, jsou možna buď v dohodě s ostatními produkčními zeměmi, anebo jdou na vrub jiných odvětví a činitelů národního života hospodářského. O tom necht se nikdo neklame: vyrábí-li některá země kterýkoli produkt draže než cizina a tuto soukromohospodářsky nevýhodnou produkci přesto udržuje, nepřímou ztrácí a jen soukromohospodářské úspěchy v jiných oborech mohou a musí tyto ztráty napravití, jinak by zaplatila účet substanční ztrátou některá jiná složka výrobní, ať již práce nebo ostatní hmotné produkční pomůcky čili hmotný kapitál.

Všechny dnešní svrchu dotčené celonárodní hospodářské otázky i všechny známé dnešní otázky sociální jsou tedy v podstatě vymezeny soukromohospodářskou úspěšností výroby a směn statků, a musí býti řešeny za dnešní organisace lidské společnosti tak, aby se zachovávala rovnováha soukromohospodářských nákladů na jedné straně se soukromohospodářskými úplatami za produkt na druhé straně, aby se neutrácelo z dosavadního kmene hospodářských statků a nehospodařilo se soukromohospodářsky ztrátově.

Se stanoviska spotřeby pak to znamená, že nesmí podnik zkonsumovati více než produkuje, ba má-li se produkce čím dále více kvantitativně zvyšovati a hospodářsky zvelebovati, nesmí se ani veškerý soukromohospodářský ryzí přebytek produkce strávití, přímo obracetí ve statky konsumní, nýbrž musí část tohoto přebytku býti zachycena, uspořena, aby byla zlepšena a zvětšena zařízení výrobní a meliorována půda produkce dosavadní i aby zabírána byla půda další, jakož i aby byla zvýšena pracovní schopnost dělnictva, ať přímo zlepšenými poměry životními a zvýšeným vzděláním a možností, aby počet pracujících rostl

přirostem populace, tak nepřímou náhradou hrubé a namáhavé práce lidské prací strojovou.

Je sice pravda, že vzrůst obyvatelstva a posílení jeho fyzické i duševní zdatnosti pracovní, prodloužení jeho let produktivní činnosti, zvýšení živobytné jeho úrovně a podobně zabírání nových pozemků a bohatství hlubin zemských se soukromohospodářsky neposuzuje a dalo by se poměrně těžko měřítky soukromohospodářskými vystihnouti, tak že jde tu vskutku o jakési národohospodářské a celonárodní otázky: jenže právě toto »národohospodářské«
hledisko je poměrně neurčité a zcela povšechné, budujíc velmi málo na konkrétních poměrech. Proto také sešly na scestí všechny dosavadní národohospodářské theorie, poněvadž zapadaly zbytečně ve filosofické rozборы pojmu hodnoty, peněz a j., ba i do niterných psychologických pohnutek hospodářských počinů lidí, kteréžto rozборы jsou sice pro psychology velice zajímavé a přispěly nepřímou i k osvětlení mnohých stránek hospodářského dění, ale jen jako obor pomocný, nikoli hlavní. Na druhé pak straně hledaly tyto theorie hospodářské důvody pro sociální a morální nutné nápravy ústrojí soudobé společnosti, chtějíce učiniti kategoriemi hospodářskými, zákonům hospodářské logiky podřízenými, platné společenské stavy právní, nezřídka mocí vzniklé a udržované, a ideály sociální spravedlnosti a morálky, jako je úprava rozdělení důchodu ve prospěch práce; kdežto všechny tyto problémy náležejí v obor hospodářských věd jen s hlediska racionality: jak to neb ono zařízení je hospodářsky účelno a se osvědčuje.

V tomto spise bude při všech výkladech středisko tvořiti stanovisko soukromohospodářské úspěšnosti a z tohoto zorného úhlu budou pozorovány zmíněné tužby vyšší, »národohospodářské«
v užším smyslu čili celonárodní a sociální, jakož i dosavadní praktiky hospodářské a sociální politiky.

Proto také v pořadu našich výkladů bude přirozeně zaujímati čelné místo oddíl o směnách a cenách jak jednotlivých činitelů produkčních a produktů, tak i vzájemné účinky jejich přesunů cenových; neboť autonomně vytvořené ceny jsou oním hybným perem, jež uvádí v chod veškeré ústrojí soukromohospodářsky organisované společnosti dnešní. Také známý poměr mezi »kapitálem«
a prací bude touto cestou stopován. Konečně přehlédneme náměty, jak odstraniti občasné poruchy a známé trvalé vady soukromohospodářské produkční organisace ny-

nější a zaujmeme stanovisko k pokusům jiné organizace 'produkce společnosti lidské a jiného rozdělení přebytků produkce než je nyní obvyklé.

Takovýto je zhruba obsah a myšlenkový postup spisu „Národohospodářská teorie, socializační pokusy a soukromohospodářská skutečnost“. Jednotlivé jeho oddíly jsou však psány spíše jako samostatné přednášky. Tím se stalo, že se někdy táž myšlenka na různých místech opakuje, snad na újmu jednotnosti a stručnosti díla, ale má tento způsob podání výhodu, že se dá čísti každý jednotlivý oddíl spisu jako samostatný celek.

Půda. Zemědělská produkce.

Více než kterákoli jiná potřeba lidstva roste potřeba potravin, a poněvadž potraviny, ať jsou původu rostlinného nebo živočišného, mají svůj zdroj v půdě, jsou nároky na plodiny půdy stále větší a větší. Rostou nejen tím, že lidstva početně přibývá, ale i tím, že potřeby lidí kvantitativně a hlavně kvalitativně rostou. Přibývá spotřeby jemnějších a ušlechtlejších zemědělských plodin: kultivovanějších obilín a bělejších mouk, přibývá spotřeby ušlechtlejších druhů masa; produkce těchto lepších potravin je vešměs poměrně obtížnější, choulostivější a méně vydatná než druhů obyčejnějších, hrubších, nižších kvalit. Mimo to má u produkce zemědělské půda vliv rozhodující, na rozdíl od výroby průmyslové, u níž má půda úlohu podřízenou, pasivní, jsouc pouhým jejím stanovištěm, a vliv půdy jako spolupůdčinitele produkčního ustupuje tu proti ostatním nákladům do pozadí. Nepřímo má půda ovšem i pro výrobu průmyslovou význam značný, neboť výroba průmyslová zpracovává vešměs přírodní produkty půdy, a živobytné potřeby průmyslového dělnictva jsou rovněž hlavně produkty zemědělské. Výroba zemědělská se nedá mimo to, když bylo dosaženo na daném pozemku určité meze intenzity produkce, ani vydatněji urychlit, ani jinak hustším osevem, hojnějším mrvením nebo lepším obděláním půdy a jinými zařízeními tak upravit, aby rostly souběžně, jak se poměrně znásobují přidávaná kvanta vynaložené práce a obětovaných věcných pomůcek, také relativně přirosty přebytků sklizně, poněvadž není dosud možno nějak uměle libovolně zvýšiti potřebné teplo, vláhu a vůbec plodivost půdy. Proto se mluvívá u výroby zemědělské o zákonu klesající produktivity půdy.